

The Role of the Ismaili Sect in the Spread of Shi'i Thought in India, with Emphasis on the Ismaili-¹Alid Shi'i State of Multan

Ali Khajouei Bazmandeh¹
Reza Dashti²

Abstract

The Ismaili sect, as one of the active branches of Shi'ism, played a significant role in spreading Shi'i thought in India. In this context, the Ismaili-ruled state of Multan during the fourth and fifth centuries AH, due to its strategic geographical location and close ties with the Ismaili da'wa network, emerged as a central hub of religious and cultural influence. The Ismailis established a stable polity in this region that endured for several decades and, despite its limited territorial extent, exerted considerable political and religious influence over surrounding areas. Through an organized corps of missionaries (du'āt), Shi'i teachings were disseminated across the Indian subcontinent, laying the foundations for the cultural spread of Ismailism. This study uses historical analysis and a descriptive approach, relying on historical sources and contemporary scholarly studies. The main question of this research is what strategies and mechanisms the Ismailis used to promote Shi'i ideas in India, and what role the government of Multan played in this process. The findings indicate that the well-organized structure of the Ismaili da'wa, interaction with the social fabric of India, and the religious tolerance of the rulers of Multan created the conditions for the widespread spread of Shi'i teachings. Although this state was eventually suppressed by the Ghaznavids, its intellectual and cultural legacy had a lasting impact on the continuity of Shi'ism and the expansion of Islamic civilization in the Indian subcontinent.

Keywords: Ismailism, Multan, India, Shi'ism, Fatimids

1- PhD Student in Islamic History, Darab Branch, Islamic Azad University, Darab, Iran; History Teacher in Secondary Schools of Bardsir County, Iran. Email: Ali_khajouei@iau.ac.ir

2- Associate Professor, Department of History of Islamic Civilization, Bushehr Branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran. (Corresponding Author), Email: Dashti.r2012@iau.ac.ir

Date received: 24.10.2025, Date of accepted: 31.12.2025

Abstract

The Indian subcontinent is one of the most significant regions in the history of Islamic expansion. In this vast and culturally diverse area, Islam spread not only through military conquest but also through trade networks, migration, and sustained cultural interaction. These processes facilitated the emergence of localized forms of Islamic authority that differed markedly from the centralized political structures of the major caliphates. In this context, the formation of religiously grounded local governments produced distinctive models of state-building. One of the most notable examples is the Ismaili-Shi'i polity of Multan, which developed in the multi-religious and multi-ethnic environment of northern India and, for a period, functioned as an eastern extension of the Fatimid Caliphate.

The central problem addressed in this study is how an organized religious movement was transformed into a local political authority and what factors contributed to both the success and eventual failure of this experience. The significance of the Multan government lies in its role as an intermediary linking Fatimid political interests, the Ismaili da'wa network, and indigenous Indian society.

Method

This research employs a historical-analytical methodology that critically examines Islamic historical sources. Data have been gathered from primary texts and authoritative modern scholarship and analyzed using qualitative and comparative approaches. Particular attention has been paid to the religious and political orientations of the sources to avoid sectarian bias and to present a balanced reconstruction of the Ismaili state-building process in Multan.

Findings

In this study, local state-building is defined as a process by which a regional political authority establishes a relatively stable structure without comprehensive military domination. Instead, such authority relies on religious legitimacy, social networks, and economic resources.

In the case of Multan, this process was based on three interrelated elements: religious legitimacy derived from the Fatimid Imamate; the Ismaili da'wa organization, which served as a mechanism for extending ideological and social influence; and the leadership of Alid sayyids, who connected religious authority with the local population. This framework allows the Multan polity to be understood not merely as a peripheral or rebellious regime, but as a concrete example of center-periphery interaction within the Islamic world.

Historical and Geographical Background of Multan

Multan's strategic location in southern Punjab, along major trade routes linking India with Iran and Central Asia, made it a long-standing center of wealth and cultural exchange. Islamic geographical sources describe the city as prosperous, with fertile agricultural lands and active religious institutions. Major shrines, particularly the Sun Temple, played a dual role by attracting both pilgrims and economic resources. Although Islam reached Multan during the early Islamic conquests, its consolidation was achieved largely through social interaction, commercial exchange, and Muslim settlement rather than prolonged military domination. The migration of sayyids and Alids, driven by

political pressures under Umayyad and Abbasid rule, strengthened Shi'i tendencies in the region and created a favorable environment for the acceptance of the Ismaili da'wa.

The Ismaili Da'wa and the Expansion of Influence

The Ismaili da'wa was one of the most sophisticated religio-political institutions in Islamic history. Through its hierarchical organization and emphasis on gradual instruction, it succeeded in spreading Ismaili teachings across distant regions. In Multan, missionaries effectively used commercial and communication networks to expand their influence among urban populations and local elites, largely without resorting to violence. By emphasizing justice, the spiritual authority of the Imam, and criticism of Abbasid political and religious legitimacy, the Ismaili message appealed to groups dissatisfied with existing power structures. This gradual expansion of influence enabled the transformation of spiritual authority into political rule.

The Role of Alid Sayyids in State Formation

Alongside the da'wa organization, Alid sayyids played a decisive role in establishing the Multan government. Their Alid lineage and elevated social status allowed them to gain the trust of the local population and assume political leadership. Ja'far al-Malik, a central figure in this process, relied on his symbolic authority and the support of Ismaili missionaries to consolidate local rule.

Cooperation between the Alid leadership and the Fatimid da'wa created a system of dual authority, with spiritual legitimacy derived from the Fatimid Imam and administrative control remaining with the Alids. This arrangement was a key factor in the initial stability and success of the Multan polity.

Declaration of Fatimid Allegiance and Consolidation of Power

The transformation of religious influence into formal political authority culminated in the declaration of allegiance to the Fatimid Caliphate. The recitation of the Friday sermon in the name of the Fatimid caliph symbolized Multan's withdrawal from Abbasid influence and its alignment with Fatimid policy. After this declaration, the Ismaili-Alid government organized its administrative and military institutions and emerged as a recognized regional power.

Domestic, Social, and Economic Foundations

Religious tolerance was a central element of the Multan government's domestic policy. Ismaili rulers avoided the widespread destruction of non-Muslim temples, preserving social stability and benefiting economically from religious institutions. The integration of local elites through political alliances and familial ties further strengthened the regime's social base.

Economically, control over trade routes, fertile agricultural lands, and revenues from pilgrimage centers provided the resources necessary for governance and defense, granting the state a degree of autonomy from neighboring powers.

Conflict with the Ghaznavids and Political Collapse

In foreign relations, the Multan government faced increasing pressure from the Ghaznavids, who saw it as both a Fatimid-Ismaili stronghold and a geopolitical rival. Attempts at compromise were

ineffective, and a Ghaznavid military campaign ultimately destroyed the Ismaili political structure, ending Ismaili rule in northern India.

Cultural Continuity after Political Decline

Despite losing political power, the Ismailis did not disappear from the social and cultural landscape. They shifted to covert da'wa and cultural activity, expanding into western and southern India. Communities such as the Bohras and Khojas demonstrate the continuity of Ismaili intellectual and institutional traditions, transmitted through local languages, trade networks, and adaptive social strategies.

Conclusion

The Ismaili-Alid state of Multan is a clear example of localized religious state-building in the Islamic world. By combining Fatimid legitimacy, an organized da'wa, and indigenous leadership, it developed a distinctive model of political authority without extensive military conquest. Although it ultimately fell to Ghaznavid power, its intellectual and cultural legacy endured, shaping Shi'i identity and contributing to the broader development of Islamic civilization in the Indian subcontinent.

Bibliography

- Abrar, Hossein. (2009). Ismaili Governments in the Indian Subcontinent up to the Tenth Century. *Hikmat va Falsafeh-ye Eslami Research Journal*, no. 27, pp. 85–110.
- Asami. (1935). *Historical Articles*, Vol. 4. Hyderabad: Osmania Encyclopedia Press.
- Athar-Razavi, Sayyid Abbas. (1997). *Shi'ism in India*. Qom: Daftar-e Tablighat-e Eslami, Seminary of Qom.
- Baghdadi, Abu Mansur 'Abd al-Qahir. (2009). *Al-Farq bayn al-Firaq: History of Islamic Sects*. Translated by Mohammad Javad Meshkour. Tehran: Elmi va Farhangi Publications.
- Bahr al-'Ulum, Mohammad Mahdi Faqih. (2019). A Study of the Earliest 'Alid Migrations from the Hijaz to the Indian Subcontinent (Sind, Multan, and India). *Miqat-e Hajj*, Vol. 15, no. 157, pp. 141–172.
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya. (1988). *Futuh al-Buldan*. Translated by Mohammad Tavakkol, 2nd ed. Tehran: Nashr-e Noghre.
- Bayhaqi, Abu'l-Fazl. (1991). *Tarikh-e Bayhaqi*, Vol. 2. Tehran: Zavar Publications.
- Burnes, Atiyah. (1967). *Nasir-i Khusraw and the Ismailis*. Translated by Aryanpour. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.
- Daftary, Farhad. (1996). *A Short History of the Ismailis: Traditions of a Muslim Community*. Translated by Fereydoun Badreh'i. Tehran: Foruzan.
- Daftary, Farhad. (1997). *History and Doctrines of the Ismailis*. Translated by Fereydoun Badreh'i. Tehran: Farzan Rooz.
- Daftary, Farhad. (2007). *The Isma'ilis: Their History and Doctrines*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Daftary, Farhad. (2007/2012 Persian translation). *History and Traditions of the Ismailis*. Translated by Fereydoun Badreh'i. Tehran: Foruzan.

- Daftary, Farhad. (2007/2014 Persian translation). *The Ismailis in History*. Translated by Ya'qub Ajand. Tehran: Mola Publications.
- Dashti, Reza. (2025). A Study of the Political Performance and Cultural-Civilizational Role of Queen Arwa al-Sulayhi, the Female Ruler of Yemen. *Miskawayh Journal*.
- Gardizi, Abu Sa'id 'Abd al-Hayy. (1936). *Zayn al-Akhbar*. With an introduction by Mirza Mohammad Khan Qazvini. Tehran: Ettehadieh Press.
- Ghalib, Mustafa. (1964). *History of the Islamic Da'wa*. Beirut: Dar al-Andalus.
- Hardy, Peter. (1968). *The Muslims of British India*. Translated by Hasan Lahuti. Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation.
- Hollister, John Norman. (1953). *The Shi'a of India*. London: Luzac & Company.
- Hollister, John Norman. (1994 Persian translation). *Shi'ism in India*. Translated by Azarmidokht Mashayekh Fereydouni. Tehran: University Publishing Center.
- Ibn al-Athir, 'Izz al-Din. (1988). *Al-Kamil fi al-Tarikh*, Vol. 12. Translated by Hamid Reza Ajir. Tehran: Asatir Publications.
- Juvayni, 'Ata-Malik. (1994). *Tarikh-e Jahangusha*, Vol. 3. Edited by Mohammad Qazvini. Tehran: Amir Kabir Publishers.
- Kashani, Sokayna, and Babadi, Esmat. (2015). An Examination of the Relations between Sultan Mahmud of Ghazna and Religious Circles. *Kharazmi History Journal*, no. 8, pp. 73–88.
- Madelung, Wilferd. (1987). *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*. London: Variorum Reprints.
- Mas'udi, Abu'l-Hasan 'Ali ibn Husayn. (1986). *Muruj al-Dhahab*, Vol. 2. Translated by Abolqasem Payandeh. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Moqaddasi, Abu 'Abdallah Muhammad ibn Ahmad. (1982). *Ahsan al-Ta'asim fi Ma'rifat al-Aqalim*. Translated by 'Ali-Naqi Monzavi. Tehran: Iranian Authors and Translators Company.
- Momeni Landi, Zeynab. (2015). An Analysis of the Process of the Entry of the Ismaili Sect into Multan (India). *Tarikh-e Now Journal*, no. 13, pp. 171–192.
- Nanji, Azim. (1978). *The Nizari Isma'ili Tradition in the Indo-Pakistan Subcontinent*. New York: Caravan Books.
- Rashid al-Din Fazlollah Hamadani. (2005). *Jami' al-Tawarikh: History of India, Sind, and Kashmir*. Edited and annotated by Mohammad Roshan. Tehran: Center for Research and Written Heritage.
- Shahrastani, Abu'l-Fath Muhammad ibn 'Abd al-Karim. (1983). *Al-Milal wa al-Nihal*, Vol. 1. Translated by Mostafa Khaleqdad Hashemi.
- Tamer, 'Aref. (1998). *The Ismailis and the Qarmatians in History*. Translated by Hamira Zamordi. Tehran: Ney Printing House.
- 'Umari 'Alawi, 'Ali ibn Muhammad. (1989). *Al-Majdi fi Ansab al-Talibiyyin*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library.
- Yari, Siavash. (2014). *History of Islam in India (From the Beginning to the Fifth Century AH)*. Qom: University of Religions and Denominations Press.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقش فرقه اسماعیلیه در گسترش اندیشه‌های شیعی در هندوستان، با تأکید بر دولت شیعی اسماعیلی - علوی مولتان^۱

علی خواجویی بازمانده^۲

رضا دشتی^۳

چکیده

فرقه اسماعیلیه به عنوان یکی از شاخه‌های فعال تشیع، نقش مهمی در گسترش اندیشه‌های شیعی در هند داشت. در این میان، دولت اسماعیلی مذهب مولتان در قرون چهارم و پنجم هجری، با موقعیت جغرافیایی راهبردی و ارتباط نزدیک با شبکه دعوت اسماعیلی، به مرکز محوری نفوذ مذهبی و فرهنگی تبدیل شد. اسماعیلیان در این منطقه دولتی پایدار تأسیس کردند که چندین دهه دوام یافت و با وجود گستره محدود، تأثیر سیاسی و مذهبی گسترده‌ای بر مناطق اطراف داشت. از طریق داعیان سازمان‌یافته، آموزه‌های شیعی در سراسر شبه‌قاره هند ترویج شد و زمینه نفوذ فرهنگی اسماعیلیان فراهم گردید. این پژوهش با روش تحلیل تاریخی و رویکرد توصیفی با تکیه بر منابع تاریخی و پژوهش‌های معاصر انجام و پرسش اصلی آن است که اسماعیلیان از چه راهبردها و سازوکارهایی برای ترویج اندیشه‌های شیعی در هند بهره بردند و نقش حکومت مولتان در این فرایند چه بود؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که سازمان منسجم دعوت اسماعیلی، تعامل با بافت اجتماعی هند و تسامح مذهبی حاکمان مولتان، زمینه نفوذ گسترده آموزه‌های شیعی را فراهم کرد. هرچند این دولت در نهایت به دست غزنویان سرکوب شد، میراث فکری و فرهنگی آن در تداوم تشیع و گسترش تمدن اسلامی در شبه‌قاره هند تأثیری پایدار بر جای نهاد.

واژه‌های کلیدی: اسماعیلیه، مولتان، هند، تشیع، فاطمیان

۱- خواجویی بازمانده، علی؛ دشتی، رضا (۱۴۰۴)، نقش فرقه اسماعیلیه در گسترش اندیشه‌های شیعی در هندوستان، با تأکید بر دولت شیعی اسماعیلی - علوی مولتان، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، تهران: ص ۲۳-۴۴.

۲- دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، واحد داراب، دانشگاه آزاد اسلامی، داراب، ایران و دبیر تاریخ مدارس شهرستان بردسیر. پست الکترونیک: Ali_khajouei@iau.ac.ir

۳- دانشیار گروه تاریخ تمدن ملل اسلامی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: Dashti.r2012@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۰

مقدمه

شبه‌قاره هند، به‌عنوان یکی از کهن‌ترین مراکز تمدنی و فرهنگی جهان اسلام، همواره عرصه شکل‌گیری و فروپاشی قدرت‌های محلی و امپراتوری‌های فرمانطقه‌ای بوده است. در این میان، بررسی فرایند دولت‌سازی محلی به‌عنوان الگویی از شکل‌گیری قدرت سیاسی در بسترهای پیرامونی جهان اسلام، امکان تحلیل دقیق‌تری از نسبت میان مذهب، قدرت و جامعه فراهم می‌سازد. دولت‌سازی محلی در این پژوهش به معنای شکل‌گیری ساختار سیاسی نسبتاً مستقل، متکی بر مشروعیت مذهبی، شبکه‌های اجتماعی و اقتدار منطقه‌ای، در فاصله‌ای معنادار از مرکز خلافت‌های مسلط تعریف می‌شود. در میان جریان‌های مذهبی اثرگذار، فرقه اسماعیلیه با تکیه بر سازمان دعوت منسجم و توانایی‌های فرهنگی و اعتقادی، نقشی برجسته در گسترش تفکر شیعی و ایجاد کانون‌های پایدار قدرت ایفا کرد. در این بستر، حکومت اسماعیلی مولتان نمونه‌ای شاخص از دولت‌سازی محلی با جهت‌گیری شیعی بود که در فضای چندقومیتی هند، ضمن نشر باورهای اسماعیلی، الگویی از دولت‌پردازی بومی ارائه داد. این دولت با بهره‌گیری از شکاف‌های سیاسی، ظرفیت‌های اقتصادی و سرمایه اجتماعی-دینی توانست برای مدتی اقتدار خود را حفظ کرده و به بستری برای تعاملات فرهنگی و مذهبی میان جهان اسلام و شبه‌قاره تبدیل شود. در این میان، شکل‌گیری حکومت اسماعیلی شیعی در مولتان طی قرون چهارم و پنجم هجری، نمونه‌ای برجسته و کمتر بررسی‌شده از دولت‌سازی محلی در شبه‌قاره محسوب می‌شود. اسماعیلیانی که ریشه بیرون از هند داشتند و اندیشه سیاسی-مذهبی خود را از خلافت فاطمی مصر می‌گرفتند، توانستند در موقعیت راهبردی مولتان با اتکا بر رهبری سادات علوی و شبکه دعوت فاطمی، حکومتی نسبتاً مستقل و پایدار ایجاد کنند. اهمیت این ساختار تنها در جنبه سیاسی نبود، بلکه ظرفیت فرهنگی و تمدنی آن در پیوند شرق و غرب جهان اسلام نیز چشمگیر بود. مولتان با موقعیت ممتاز جغرافیایی، پیشینه پذیرش اسلام و حضور مهاجران علوی، به بستری مناسب برای نخستین تجربه دولت‌سازی شیعی در شرق جهان اسلام تبدیل شد.

پرسش اصلی این پژوهش آن است که چگونه جنبش مذهبی-سیاسی اسماعیلیان، با خاستگاه برون‌مرزی در یمن و تحت تأثیر اندیشه‌های فاطمی، توانست در شبه‌قاره هند نفوذ کرده و به تأسیس و تداوم حکومتی نیمه‌مستقل در مولتان دست یابد. پاسخ به این پرسش نیازمند رویکردی چندبعدی است: از یک سو باید نقش «سازمان دعوت اسماعیلی» به‌عنوان نهادی مهاجر با کارکردهای سیاسی، اقتصادی و تبلیغی بررسی شود و از سوی دیگر جایگاه «ائمه فاطمی» به‌عنوان رهبران مشروعیت‌بخش تحلیل گردد. همچنین تعامل این نهادها با ساختار اجتماعی و مذهبی هند و تقابل آنان با قدرت‌های سنی مذهب، به‌ویژه دولت غزنوی، در تبیین چرایی ظهور و سقوط این حکومت اهمیت اساسی دارد.

چارچوب نظری این پژوهش بر مفهوم «دولت‌سازی محلی» استوار است که در این مقاله به‌عنوان ابزاری تحلیلی برای بررسی شکل‌گیری، تثبیت و کارکرد حکومت اسماعیلی مولتان به کار گرفته می‌شود. دولت‌سازی محلی در این پژوهش به فرایندی اطلاق می‌شود که طی آن یک قدرت سیاسی منطقه‌ای، در شرایط ضعف اقتدار مرکزی، با تکیه بر منابع گوناگون مشروعیت و قدرت، ساختاری نسبتاً مستقل ایجاد می‌کند. بر این اساس، حکومت اسماعیلی مولتان در چهار سطح تحلیلی بررسی می‌شود: مشروعیت دینی و نمادین مبتنی بر امامت فاطمی و نسب سادات علوی؛ بنیان‌های اقتصادی شامل کنترل مسیرهای تجاری و موقعیت راهبردی منطقه؛ سازوکارهای سازمانی و نهادی با محوریت شبکه دعوت اسماعیلی؛ و تعاملات سیاسی و دیپلماتیک با قدرت‌های هم‌جوار. در این چارچوب، سقوط حکومت مولتان به‌دست غزنویان به‌عنوان گسست در فرایند دولت‌سازی محلی تفسیر می‌شود، هرچند

تداوم میراث سیاسی و فرهنگی اسماعیلیان در قالب نهادهای اجتماعی، جوامع مذهبی و سنت‌های فکری، نشان‌دهنده اثرگذاری بلندمدت این تجربه دولت‌سازی در گسترش تشیع و فرهنگ اسلامی در شرق جهان اسلام است.

پیشینه

در خصوص پیشینه این پژوهش باید گفت که مطالعه تاریخ اسماعیلیه و حضور شیعیان در شبه‌قاره هند سابقه‌ای غنی دارد و از اوایل قرن بیستم تاکنون آثار متعددی در این زمینه نگاشته شده است. در میان تحقیقات کلاسیک، جان نورمن هالیستر (۱۳۷۳) در کتاب تشیع در هند با رویکردی توصیفی به معرفی شاخه‌های مختلف تشیع، از جمله اسماعیلیه، پرداخته و بر تأثیر آموزه‌های شیعی بر ساختار مذهبی هند تأکید کرده است. با وجود ارزشمندی فاقد تحلیل ساختاری از پیوند میان مذهب، قدرت سیاسی و فرایند دولت‌سازی محلی در مورد حکومت اسماعیلی مولتان است. همچنین فرهاد دفتری در کتاب تاریخ و سنت‌های اسماعیلیه (۱۳۹۱) با رویکردی تحلیلی، سیر تحول عقاید و سازمان دعوت اسماعیلی از دوره فاطمی تا عصر معاصر را بررسی کرده و نقش آنان را در گسترش فرهنگ اسلامی در مناطق پیرامونی، به‌ویژه شبه‌قاره هند، برجسته ساخته و به تحلیل دولت‌سازی محلی اسماعیلیان در مولتان کمتر پرداخته است.

در میان پژوهش‌های فارسی‌زبان نیز آثاری ارزشمند درباره حضور و گسترش اسماعیلیه در هند منتشر شده است. زینب مؤمنی لندی (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی روند ورود فرقه اسماعیلیه به مولتان» با بهره‌گیری از منابع تاریخی کهن چون شهرستانی، مسعودی و ابن‌اثیر و همچنین تحقیقات معاصر مانند دفتری و هالیستر، نشان می‌دهد که ورود اسماعیلیه به هند عمدتاً تدریجی و از طریق دعوت آرام و تبلیغ فکری صورت گرفته و تفاوتی اساسی با فتوحات نظامی در دیگر سرزمین‌ها داشته است. با این حال، این پژوهش بیش از آنکه به تحلیل پیامدهای سیاسی این فرایند و نقش آن در شکل‌گیری قدرت و دولت‌سازی محلی در مولتان بپردازد، بر توصیف روند دعوت و گسترش مذهبی تمرکز دارد.

در ادامه این رویکرد، حسین ابرار (۱۳۸۸) در مقاله «حکومت‌های اسماعیلیه در شبه‌قاره هند تا قرن دهم» روند شکل‌گیری نخستین حکومت‌های اسماعیلی در مولتان را با نگاهی تاریخی و تحلیلی بررسی کرده است. او تعامل میان دعوت فاطمی و ساختارهای سیاسی-اجتماعی هند را برجسته کرده و نتیجه گرفته که حکومت مولتان نه صرفاً یک جنبش مذهبی، بلکه نمونه‌ای از نخستین تجربه‌های دولت‌سازی شیعی در هند بوده است. با این حال، به دلیل فقدان چارچوب نظری و واکاوی عمیق تأثیرات فرهنگی و تمدنی، مقاله بیشتر جنبه توصیفی دارد. همچنین محمدمهدی فقیه بحر العلوم (۱۳۹۸) در مقاله «نخستین مهاجرت‌های علویان» به بررسی جریان‌های علوی در ایران و هند پرداخته و نقش سادات مهاجر را در گسترش تشیع و زمینه‌سازی نفوذ اسماعیلیه در جنوب و غرب شبه‌قاره نشان داده است. این آثار هرچند بنیان‌های تاریخی حضور تشیع و اسماعیلیه در هند را روشن می‌کنند، اما همچنان فاقد تحلیل منسجم روابط سیاسی و اجتماعی آنان با قدرت‌های هم‌زمانی چون غزنویان، عباسیان و فاطمیان هستند. همچنین رضا دشتی (۱۴۰۴) در مقاله «بررسی عملکرد سیاسی و نقش فرهنگی-تمدنی ملکه آروی صلیحی» با تحلیل جایگاه داعیان اسماعیلی در تاریخ یمن و نقش آنان در تشکیل دولت صلیحی، به اعزام داعیان به مناطق پیرامونی، از جمله شبه‌قاره هند، اشاره می‌کند. وی توضیح می‌دهد که داعیان اسماعیلی هند از نظر سلسله‌مراتب زیرمجموعه و منصوب «داعی‌الدعاه» و «حجت اسماعیلی یمن» بوده‌اند و این ارتباط تا پایان دولت صلیحی استمرار داشته است.

با وجود پژوهش‌های انجام‌شده، ادبیات تحقیق در این حوزه همچنان با خلأهای قابل توجهی روبه‌روست. از جمله می‌توان به تمرکز یک‌جانبه بر ابعاد اعتقادی و کلامی اسماعیلیه و غفلت از بررسی جنبه‌های سیاسی، اداری، اقتصادی و فرهنگی حکومت

محلی مولتان اشاره کرد. همچنین نقش سادات علوی در مشروعیت‌بخشی به حکومت و پیوند آنان با شبکه دعوت فاطمی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. نبود تحلیل نظام‌مند از تعامل اسماعیلیان با جامعه هندو، اهل سنت و قدرت‌های منطقه‌ای چون غزنویان و فاطمیان نیز از دیگر کاستی‌هاست. افزون بر این، فقدان چارچوب نظری برای تبیین الگوی دولت‌سازی محلی اسماعیلی در بستر چندفرهنگی شبه‌قاره آشکار است. این خلأها ضرورت پرداختن جامع و تحلیلی به موضوع حاضر را برجسته می‌سازد. بر این اساس، پژوهش حاضر با تمرکز بر خلأهای موجود و بهره‌گیری از رویکردی تحلیلی-تطبیقی، در پی ارائه تصویری جامع‌تر از نخستین تجربه دولت‌سازی اسلامی با ماهیت شیعی- اسماعیلی در شبه‌قاره هند است. این رویکرد علاوه بر اتکا بر منابع تاریخی، به درک پویایی‌های فرهنگی، فکری و اجتماعی اسماعیلیان تأکید دارد تا جایگاه حکومت مولتان را در بستر گسترده‌تر تمدن اسلامی- هندی روشن سازد.

پژوهش حاضر با هدف واکاوی نقش تاریخی اسماعیلیان و سادات علوی در فرایند دولت‌سازی در شبه‌قاره هند و با تمرکز بر منطقه استراتژیک مولتان صورت می‌گیرد. اهداف اصلی شامل تبیین فرایند تأسیس حکومت اسماعیلی-شیعی، تحلیل سازوکارهای تثبیت و تداوم این حکومت، واکاوی نقش شبکه دعوت فاطمی و رهبری سادات علوی، بررسی علل تقابل با غزنویان و ارزیابی میراث ماندگار این حکومت است.

پرسش‌های محوری پژوهش حول چگونگی تشکیل حکومت نیمه‌مستقل در مولتان، راهبردهای تثبیت حاکمیت در محیط پرقابله، علل تقابل با غزنویان و ماهیت این درگیری، و تأثیرات ماندگار این حکومت بر روند دولت‌سازی و تحولات فرهنگی-مذهبی در شبه‌قاره هند متمرکز است. روش این پژوهش تحلیل تاریخی با رویکرد توصیفی است و داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. منابع مورد استفاده شامل متون تاریخی و جغرافیایی اسلامی، آثار تخصصی در حوزه اسماعیلی‌پژوهی و پژوهش‌های معاصر است. در تحلیل داده‌ها، با تکیه بر چارچوب مفهومی «دولت‌سازی محلی»، علل شکل‌گیری حکومت اسماعیلی مولتان، سازوکارهای تثبیت قدرت و پیامدهای سیاسی و مذهبی آن بررسی و تلاش شده است روابط علی میان شرایط تاریخی، کنش بازیگران و نتایج رویدادهای کلیدی تبیین گردد تا تصویری تحلیلی از تجربه دولت‌سازی اسماعیلیان در مولتان ارائه شود.

۱. زمینه‌های تاریخی و جغرافیایی پیدایش حکومت اسماعیلی در مولتان

مولتان (ملتان امروزی در پاکستان) از کهن‌ترین مراکز شهری شبه‌قاره هند به شمار می‌رفت و به سبب موقعیت راهبردی خود در جنوب پنجاب و قرار گرفتن در مسیر گذرگاه‌های اصلی میان هند مرکزی، ایران و آسیای میانه، به یکی از مهم‌ترین کانون‌های تجاری و تمدنی منطقه بود. مسعودی در مروج الذهب از آن با تعبیر «روزنه طلا» یاد کرده که نشان‌دهنده ثروت و رونق چشمگیر شهر در دوره‌های میانه است (مسعودی، ۱۳۶۵: ۸۹/۲-۹۰). این ثروت عمدتاً از دو منبع ناشی می‌شد: نخست، زیارتگاه‌های بزرگ - به‌ویژه معبد خورشید - که زائران هندو از سراسر شبه‌قاره را جذب کرده و ذخایر ارزشمندی از هدایا و نذورات بودند؛ دوم، قرار داشتن مولتان بر محورهای اصلی بازرگانی که آن را به بنادر دریای عرب و سرزمین‌های خراسان، سیستان و ماوراءالنهر پیوند می‌داد (همدانی، ۱۳۸۴: ۵۱). چنین جریان مستمر سرمایه، اقتصاد شهر را شکوفا ساخت و برای قدرت‌های نوظهور منبع مالی قابل اتکایی بود. حتی محمد بن قاسم، فاتح اموی سند، در زمان فتح مولتان به ذخایر طلای آن دست یافت (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۳۰-۴۳۱).

اهمیت اقتصادی مولتان با زمین‌های کشاورزی حاصل‌خیز و موقعیت دفاعی آن در کنار رود چناب تقویت می‌شد. مقدسی که در سال ۳۷۵ ق. از شهر دیدن کرده، گزارش می‌دهد که «ساکنان مولتان شیعه‌اند» و امیر آن پیرو مذهب اسماعیلی است؛ او همچنین به ذکر «حی علی خیر العمل» در اذان و خواندن خطبه‌ها به نام خلفای فاطمی اشاره می‌کند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۰). این ترکیب از ثروت اقتصادی، ارتباطات تجاری و توان کشاورزی، مولتان را به کانونی مهم برای رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و جنبش‌های مذهبی-سیاسی بدل ساخت. تسلط بر شهر به معنای کنترل یکی از غنی‌ترین مراکز هند و دستیابی به دروازه ورود به شمال شبه‌قاره بود؛ امتیازی که زمینه شکل‌گیری و دوام حکومت اسماعیلیان را فراهم کرد.

ورود اسلام به مولتان و نواحی پیرامونی پیش از برپایی حکومت اسماعیلی آغاز شد و همین پیشینه، زمینه اجتماعی و فرهنگی پذیرش دعوت فاطمی را فراهم ساخت. نخستین برخوردهای نظامی مسلمانان با این مناطق در دوره خلفای راشدین رخ داد، اما گسترش اصلی حضور نظامی در عهد اموی و با لشکرکشی محمد بن قاسم، در اوایل سده نخست هجری، تحقق یافت (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۲۹-۴۳۲). با این حال، نفوذ پایدار اسلام بیش از فتوحات، نتیجه فعالیت بازرگانان، صوفیان و مهاجران مسلمان بود که با حمایت برخی فرمانروایان هندو، به‌ویژه در مالابار، به تدریج استقرار یافته و شبکه‌های اجتماعی و مذهبی ماندگاری ایجاد کردند (هاردی، ۱۳۶۹: ۱۶-۱۷).

پیش از استقرار رسمی اسماعیلیان، زمینه‌های گرایش به تشیع در این نواحی وجود داشت. منابع تاریخی از علاقه برخی گروه‌ها، به‌ویژه طایفه «جات» در سند، به حضرت علی (ع) یاد کرده‌اند؛ حتی گزارش‌هایی از افراط آنان در نسبت دادن مقام الوهیت به ایشان نقل شده است (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ۱۲/۳۶). این شواهد نشان می‌دهد که پیش از تشکیل دولت‌های شیعی، محبت اهل بیت (ع) در منطقه ریشه دوانده بود.

از عوامل مهم گرایش به تشیع در شبه‌قاره، مهاجرت نخستین سادات و علویان بود؛ مهاجرت‌هایی که غالباً زیر فشار سیاسی امویان و عباسیان صورت می‌گرفت. نمونه شاخص آن، کوچ عبدالله اشتر حسنی به سند و سپس کابل در میانه سده دوم هجری است. او در این نواحی به نشر تعالیم اسلامی و سازمان‌دهی هواداران علوی پرداخت و سرانجام به شهادت رسید (عصامی، ۱۹۳۵: ج ۴، ۱۷۹). این مهاجرت‌ها پایه‌های نخستین اجتماعات شیعی را در شبه‌قاره بنا نهادند. وجود جوامع پراکنده، اما اثرگذار، همراه با حکومت‌های محلی مسلمان که پس از فتوحات نخستین در مناطقی چون منصوره و مولتان و غالباً وابسته به خلافت عباسی بودند، موجب شد اسماعیلیان در ورود به عرصه سیاسی این نواحی با جامعه‌ای آشنا با مفاهیم اسلامی روبه‌رو شوند. مردم این مناطق تا حدی با تعالیم اسلام و حتی برخی عناصر اندیشه شیعی آشنایی داشتند (مؤمنی لندی، ۱۳۹۴: ۸). همین آگاهی اولیه، فعالیت داعیان اسماعیلی را در معرفی آموزه‌های خاص خود آسان‌تر کرد و زمینه فرهنگی و اجتماعی لازم برای پذیرش حکومتی با ماهیت شیعی-اسماعیلی را فراهم ساخت.

در آستانه نفوذ اسماعیلیان در مولتان در سده‌های سوم و چهارم هجری، ساختار سیاسی شبه‌قاره هند با پراکندگی قدرت و نبود دولت مرکزی شناخته می‌شد. در این دوره، فرمانروایی‌های منطقه‌ای مانند دولت‌های راجپوت در شمال هند هر یک بر بخشی از سرزمین حکم می‌راندند و غالباً در رقابت بودند (هاردی، ۱۳۴۷: ۵۵). در نواحی شمال‌غربی چون سند و پنجاب نیز پس از فتوحات امویان، سلطه سیاسی مسلمانان شکل گرفته بود، اما یکپارچه نبود. حکومت‌های اسلامی عرب‌تبار این مناطق در ظاهر تابع خلافت عباسی بودند، ولی عملاً استقلال قابل توجهی داشتند (اطهر رضوی، ۱۳۷۶: ۲۳۲). این وضعیت چندقطبی، زمینه را برای ظهور نیروهای تازه و کنشگران جدید قدرت فراهم می‌کرد. در همین شرایط، قدرت نوظهور غزنویان در شمال‌شرق جهان اسلام، رو به گسترش بود. هم‌زمان با نفوذ تدریجی اسماعیلیان در مولتان، این سلسله به رهبری سبکتگین و سپس سلطان محمود در مسیر

تبدیل شدن به دولتی نیرومند و سنی مذهب قرار گرفت. راهبرد سیاسی آنان توسعه قلمرو به سوی هند و تقویت خلافت عباسی در برابر فاطمیان و متحدانشان بود (کاشانی و بابادی، ۱۳۹۴: ۷۴).

بنابراین این بررسی نشان می‌دهد پیدایش حکومت اسماعیلی در مولتان صرفاً حاصل فعالیت داعیان یا تحولات مذهبی نبود، بلکه نتیجه هم‌زمانی عوامل ساختاری متعددی چون تمرکز ثروت اقتصادی، موقعیت راهبردی در شبکه‌های تجاری، پیشینه پذیرش اسلام و تشیع و خلأ قدرت سیاسی در شبه‌قاره بود. نوآوری این تحلیل در نگاه به مولتان به عنوان بستری مستعد دولت‌سازی محلی است که در آن سرمایه اقتصادی، مذهبی و ژئوپلیتیکی به صورت هم‌افزا عمل کردند. از این رو، حکومت اسماعیلی مولتان محصول یک فرایند تاریخی چندبعدی است که در آن دعوت اسماعیلی توانست بر پایه شرایط عینی اجتماعی و سیاسی به قدرتی نهادینه تبدیل شود.

۲. تعامل سادات علوی با اسماعیلیان جهت تشکیل حکومت در مولتان

سازمان دعوت اسماعیلی-فاطمی، به عنوان نهادی منسجم و سلسله‌مراتبی با هدایت خلافت فاطمی مصر، ستون اصلی گسترش نفوذ اعتقادی و سیاسی اسماعیلیان در سرزمین‌های دوردست، از جمله مولتان بود. این سازمان دو هدف عمده را دنبال می‌کرد: یکی، ترویج آموزه‌های اسماعیلی و دوم، تضعیف خلافت عباسی (دفتری، ۱۳۹۱: ۸۵). بغدادی این سازمان را به دلیل گستره شبکه‌ای و انسجام ساختاری، جدی‌ترین تهدید برای عباسیان معرفی کرده است (بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۳۰). ساختار دعوت اسماعیلی، ماهیتی هرمی و سلسله‌مراتبی داشت. در رأس آن امام فاطمی قرار داشت که منبع اصلی مشروعیت بود. پس از او مقام «باب» یا «حجت»، واسطه مستقیم میان امام و بدنه دعوت بود. «داعی‌الدعاه» بر کل فعالیت‌ها نظارت داشت و زیر نظر او «داعی مطلق» و «داعی محدود» مسئولیت مناطق خاص را بر عهده داشتند. در پایین‌ترین سطح نیز «مأذون»‌ها وظیفه جذب و آموزش تازه‌گروندگان را انجام می‌دادند (غالب، ۱۹۶۴: ۲۷).

در مولتان، داعیان فاطمی با بهره‌گیری از موقعیت دورافتاده شهر نسبت به بغداد و شکاف‌های قومی و مذهبی، فعالیت خود را نه از طریق فتح نظامی، بلکه با «دعوت آرام» و استقرار شبکه‌ای از داعیان آموزش‌دیده آغاز کردند (مؤمنی لندی، ۱۳۹۴: ۴). نخستین دعوتگر رسمی، «ابن-هیشم» بود که از سوی «ابن-حوشب» به سند اعزام شد و توانست در مولتان مستقر شده و تعالیم اسماعیلی را گسترش دهد (دفتری، ۱۳۷۸: ۶۰-۶۱). هرچند پیش‌تر نشانه‌هایی از حضور اندیشه اسماعیلی در شبه‌قاره وجود داشت، در زمان «ابن هیشم»، دعوت اسماعیلی پیشرفتی چشمگیر یافت و شمار زیادی به آن گرایش پیدا کردند. پس از وی نیز مبلغان دیگری اعزام شدند و تلاش آنان عمدتاً بر آماده‌سازی شرایط برای تحول سیاسی در سند متمرکز بود (اطهر رضوی، ۱۳۷۶: ۲۳۶).

از سوی دیگر، داعیان اسماعیلی با ایجاد شبکه‌ای گسترده از پیوندهای تجاری که از دریای سرخ می‌گذشت و در رقابت با مسیرهای تحت کنترل عباسیان در خلیج فارس قرار داشت، علاوه بر تأمین منافع اقتصادی فاطمیان، راهی امن برای ارتباطات، انتقال منابع و جابه‌جایی نیروهای تبلیغی فراهم کردند (دفتری، ۱۳۷۸: ۱۱۰). این سازوکار، مولتان را به حلقه‌ای کلیدی در زنجیره دعوت فاطمی بدل ساخت و زمینه سازمانی، مالی و ایدئولوژیک لازم برای شکل‌گیری حکومت محلی اسماعیلی را فراهم آورد. سادات علوی در رهبری سیاسی و نظامی اسماعیلیان مولتان نقشی محوری داشتند و حضور آنان مهم‌ترین عامل مشروعیت‌بخشی به این حکومت محسوب می‌شد. این گروه، به عنوان نسل امام علی(ع)، دو سرمایه نمادین در اختیار داشتند: نخست شرافت نسب علوی که در فرهنگ اسلامی و به‌ویژه در شبه‌قاره هند از احترام ویژه برخوردار بود؛ دوم جایگاه طبیعی آنان در رهبری مذهبی و اجتماعی که پذیرش عمومی بیشتری میان شیعیان و حتی بخشی از مسلمانان غیرشیعه ایجاد می‌کرد. گستره حضور سادات در هند

نیز نتیجه موج‌های مکرر مهاجرت از حجاز و عراق بود؛ مهاجرت‌هایی که عمدتاً در واکنش به فشارهای سیاسی امویان و عباسیان صورت می‌گرفت (بحرالعلوم، ۱۳۹۸: ۱۴۱).

در میان این خاندان، جعفرالملک- از نوادگان عمر الأطراف بن امام علی(ع)- برجسته‌ترین چهره در شکل‌گیری حکومت اسماعیلی مولتان بود. منابع تاریخی، او را فردی با «جلال خلق، وسعت نفس، شجاعت قلب و کثرت مال و ولد» معرفی کرده‌اند (عمری علوی، ۱۴۰۹: ۲۶۵). وی در اواخر سده سوم هجری همراه سیزده فرزندش از حجاز به مولتان مهاجرت کرد و با استقبال شیعیان، علویان و مخالفان حکومت‌های محلی روبه‌رو شد. محبوبیت اجتماعی او چنان بود که مردم لقب «ملک» به وی دادند. جعفرالملک پس از استقرار، با خواندن خطبه به نام خود و سازمان‌دهی نیروهای محلی، حکومت اسماعیلی مولتان را بنیان نهاد (همان: ۲۶۵). قدرت تازه‌تأسیس جعفرالملک به نسل‌های بعدی او نیز منتقل شد و فرزندان و نوادگانش طی چند نسل بر مولتان حکومت کردند. آنان با پیوندهای خویشاوندی با خاندان‌های محلی و مشارکت در ساختار اداری و نظامی، پایه‌های نفوذ اجتماعی، اقتصادی و سیاسی خود را تثبیت کردند (اطهر رضوی، ۱۳۷۶: ۲۳۵). سادات علوی در اداره حکومت نقشی تعیین‌کننده داشتند؛ علاوه بر فرماندهی نظامی و ولایت مناطق، با جایگاه «نقیب السادات» سامان‌دهی دیوان و نظارت اجتماعی را نیز بر عهده گرفتند (بیهقی، ۱۴۱۰: ۲/۶۰۰). بدین‌ترتیب، آنان با ترکیب مشروعیت دینی-نسبی و توان مدیریتی، حکومت اسماعیلی مولتان را از یک حرکت دعوتی-مذهبی به نهادی سیاسی مستقل تبدیل کردند.

حکومت مولتان نتیجه همکاری راهبردی میان اسماعیلیه و سادات علوی بود؛ رابطه‌ای که به شکل همزیستی سودمند عمل می‌کرد. سازمان دعوت فاطمی برای نفوذ در منطقه‌ای دوردست مانند مولتان به رهبران بومی قدرتمند و مورد احترام نیاز داشت، نیازی که سادات علوی برآورده می‌کردند. در مقابل، سادات علوی برای تحقق آرمان‌های سیاسی و تثبیت حکومت خود به پشتوانه ایدئولوژیک، شبکه سازمانی و حمایت مالی-تدارکاتی فاطمیان متکی بودند. این همکاری در سیاست‌های حاکمان اسماعیلی مولتان آشکار شد؛ آنان با خواندن خطبه به نام خلفای فاطمی اقتدار معنوی و سیاسی ایشان را به رسمیت می‌شناختند. برای نمونه، در حدود سال ۳۴۷ قمری خطبه در مولتان به نام المعز فاطمی ایراد شد (دفتری، ۱۳۷۸: ۱۰۹-۱۱۰) و شهر به یکی از پایگاه‌های مهم فاطمیان در شرق بدل گشت.

از سوی دیگر، اداره واقعی قلمرو در دست حاکمان محلی از خاندان سادات علوی بود؛ به‌ویژه نوادگان جعفرالملک که با عنوان «ملوک» یا «امرا» حکومت می‌کردند و ساختار سیاسی منطقه را هدایت می‌نمودند. با وجود هماهنگی کلی، گاه چالش‌های عقیدتی یا سیاسی رخ می‌داد. برای نمونه، یکی از داعیان فاطمی در مولتان، به نظریه توقف امامت (واقفیه) گرایش یافت؛ عقیده‌ای که با اصول فاطمی ناسازگار بود. این امر تهدیدی جدی برای مرکز دعوت در مصر بود، تا آنجا که خلیفه فاطمی، المعز، داعی دیگری به نام جام بن شیبان را مأمور عزل یا حتی قتل او کرد (یاری، ۱۳۹۳: ۱۴۲). چنین رخدادها نشان می‌دهد مرکز دعوت فاطمی همواره بر اوضاع مولتان نظارت داشت و در صورت انحراف سریعاً مداخله می‌کرد. در مجموع، بررسی این تعامل نشان می‌دهد که شکل‌گیری حکومت اسماعیلی مولتان، نه نتیجه غلبه ایدئولوژیک صرف و نه ابتکار محلی مستقل بود، بلکه از ائتلافی هدفمند میان سازمان فراملی دعوت فاطمی و رهبری بومی سادات علوی برخوردار از سرمایه نسبی و اجتماعی پدید آمد. نوآوری این بحث در آن است که سادات علوی به‌عنوان کنشگران فعال دولت‌سازی محلی تحلیل می‌شوند که سرمایه نمادین علوی را با سازوکارهای سازمانی، مالی و ایدئولوژیک فاطمیان تلفیق کردند. از این منظر، حکومت مولتان نمونه‌ای از الگوی «حاکمیت دوگانه» است که در آن اقتدار معنوی خلافت فاطمی و مدیریت سیاسی خاندان علوی به‌صورت مکمل عمل کرده و موفقیت

اسماعیلیان را بیش از اتکای نظامی، بر مشروعیت‌سازی، شبکه‌سازی اجتماعی و سازگاری با واقعیت‌های محلی استوار ساخته است.

۳. فرایند تأسیس حکومت اسماعیلی-علوی در مولتان

فرایند شکل‌گیری حکومت اسماعیلی در مولتان نه با حمله نظامی، بلکه از طریق نفوذ تدریجی و «دعوت نرم» داعیان آغاز شد. برخلاف یمن که ابن حوشب با فتوحات نظامی عقاید اسماعیلی را گسترش داد، منابع هیچ گزارشی از جنگ و فتح در مولتان ارائه نمی‌کنند؛ نکته‌ای که اهمیت دعوت آرام و تبلیغی را در این منطقه نشان می‌دهد (مؤمنی لندی، ۱۳۹۴: ۴). این رویکرد نیز با ساختار اجتماعی و فرهنگی مولتان که پیش‌تر با اسلام و تشیع آشنا بود، هماهنگ به نظر می‌رسید. نخستین نشانه‌های نفوذ اسماعیلی در مولتان به اواخر قرن سوم هجری بازمی‌گردد. در سال ۲۷۰ قمری، ابن حوشب (منصور الیمن) که ابتدا شیعه امامی بود و سپس به اسماعیلیه گروید، از بستگان خود، ابن هیشم را به سند فرستاد تا دعوت اسماعیلی در شبه‌قاره آغاز شود (دفتری، ۱۳۷۸: ۶۰-۶۱). منابع تصریح کرده‌اند که ابن هیشم در مولتان مستقر شد و به سازمان‌دهی حرکت و نشر آموزه‌های اسماعیلی پرداخت (تامر، ۱۳۷۷: ۶۱). این مرحله نخستین، بر ایجاد هسته‌های پیروان و معرفی آرام تعالیم اسماعیلی متمرکز بود و با حمایت شبکه بین‌المللی دعوت فاطمی ادامه یافت. پس از او، داعیان با بهره‌گیری از شبکه تجاری فاطمیان که مسیر دریای سرخ را در برابر راه‌های عباسیان در خلیج فارس تقویت می‌کرد، به مولتان رفت‌وآمد داشتند (دفتری، ۱۳۷۸: ۱۱۰). آنان همچنین از حضور شیعیان و سادات علوی مهاجر به‌عنوان پایگاه اجتماعی استفاده کردند. نتیجه این تلاش‌ها، شکل‌گیری جامعه‌ای وفادار به امام فاطمی بود که آماده‌گذار از نفوذ دینی به قدرت سیاسی شد.

با فراهم شدن زمینه اجتماعی و فرهنگی، دولت‌سازی اسماعیلیان وارد مرحله‌ای تعیین‌کننده شد که در نیمه دوم قرن چهارم هجری و به‌ویژه در سال ۳۴۷ قمری با برقراری خطبه به نام خلیفه فاطمی نمود یافت. منابع گزارش کرده‌اند که در این سال، یکی از داعیان فاطمی توانست امیری محلی را به کیش اسماعیلی درآورد و حکومتی با مرکزیت مولتان ایجاد کند؛ سپس خطبه به نام معز فاطمی خوانده شد (دفتری، ۱۳۷۸: ۱۰۹-۱۱۰). این رخداد نقطه عطفی در گذار از نفوذ دینی به قدرت سیاسی و نشانه رسمی پیوستن مولتان به قلمرو فاطمیان بود. این رخداد نقطه عطفی در تاریخ مولتان و شبه‌قاره هند بود. در سنت سیاسی اسلام، خواندن خطبه نشانه رسمی پذیرش حاکمیت به شمار می‌رفت؛ بنابراین حکومت محلی مولتان با این اقدام عملاً به قلمرو خلافت فاطمی پیوست و از سلطه عباسیان خارج شد. این رویداد از نظر نمادین مشروعیت حکومت را در چارچوب امپراتوری مذهبی جهانی تثبیت کرد و از نظر عملی مولتان را به پایگاه شرقی مهمی برای فاطمیان در برابر عباسیان و غزنویان بدل ساخت. هرچند منابع نام امیر محلی جذب‌شده را ذکر نکرده‌اند، موفقیت این مرحله نتیجه دو عامل بود: تلاش مستمر داعیان در جذب نخبگان و زمینه‌سازی سادات علوی که احتمالاً آن امیر تحت نفوذ آنان یا از میانشان بود.

نتیجه این روند، شکل‌گیری حاکمیتی دوگانه بود؛ اقتدار معنوی در اختیار امام فاطمی مصر قرار داشت، اما اداره امور روزمره، نظامی و حکمرانی محلی به دست حاکمان اسماعیلی-علوی مولتان بود. بدین‌سان، ترکیبی از مشروعیت دینی و قدرت عملی پدید آمد که پایه‌های حکومت پایدار در این منطقه را استوار ساخت. پس از رسمیت یافتن حاکمیت اسماعیلیان در مولتان، مرحله تثبیت حکومت و شکل‌گیری یک دولت نیمه‌مستقل با رهبری بومی آغاز شد. در این دوره، نقش سادات علوی به‌ویژه خاندان جعفرالملک به اوج رسید و مولتان به صورت سلسله‌ای محلی با ثبات نسبی اداره شد. منابع نسب‌شناسی جعفرالملک را مؤسس اصلی این حکومت معرفی کرده‌اند؛ او همراه سیزده فرزندش از حجاز به مولتان مهاجرت کرد و با استقبال گسترده مردم روبه‌رو شد. اهالی به

احترام جایگاهش لقب «ملک» به وی دادند و با ایراد خطبه، قدرت او تثبیت شد. نسل‌های بعدی و فرزندان‌ش نیز در این منطقه حکومت کردند و پایه‌های اقتدار خاندانش استوار گردید (عمری علوی، ۱۴۰۹: ۲۶۵).

دوره حکمرانی خاندان جعفرالملک اوج استقلال و تثبیت داخلی حکومت اسماعیلی- علوی مولتان بود. آنان علاوه بر مولتان، بر بخش‌های وسیعی از سند نیز حکومت داشتند؛ چنان‌که ادریس بن جعفر فرماندار منطقه و برادرش جعفر بن جعفر فرمانده نیروهای نظامی بود (بیهقی، ۱۴۱۰: ج ۲، ۶۰۰). این انتصابات نشان‌دهنده گستره قلمرو و انسجام نسبی ساختار اداری- نظامی آنان است. خاندان جعفرالملک با پیوندهای خانوادگی با خاندان‌های محلی قدرتمند، مانند جباری‌ها، پایه‌های اجتماعی و سیاسی حکومت خود را تقویت کردند (اطهر رضوی، ۱۳۷۶: ۲۳۵). این حکومت چند دهه پایدار ماند؛ هرچند خطبه‌ها به نام خلفای فاطمی خوانده می‌شد و داعیان از مصر اعزام می‌گردیدند، اداره واقعی امور در دست خاندان علوی بود. این ثبات داخلی امکان سازماندهی اداری، رونق اقتصادی و تقویت پایگاه‌های اجتماعی را فراهم ساخت و مولتان را به قدرتی مهم در منطقه بدل کرد؛ قدرتی که توجه غزنویان را برانگیخت و زمینه تقابل‌های بعدی را ایجاد نمود.

تأسیس حکومت اسماعیلی- علوی مولتان حاصل گذار تدریجی از نفوذ اعتقادی به اقتدار سیاسی و مبتنی بر الگویی از «دولت‌سازی نرم» بود که در آن دعوت ایدئولوژیک، شبکه‌سازی اجتماعی و جذب نخبگان محلی جایگزین قهر نظامی شد؛ تلفیق مشروعیت فراملی فاطمی با رهبری بومی علوی نیز به شکل‌گیری حاکمیتی دوگانه انجامید که مولتان را به نمونه‌ای شاخص از تبدیل یک جنبش دعوت‌محور به دولت محلی پایدار در شرق جهان اسلام بدل ساخت.

۴. سازوکارهای تثبیت و تداوم حکومت اسماعیلی- علوی مولتان

برای تثبیت حکومت در مولتان، منطقه‌ای با اکثریت غیرمسلمان و ساختارهای قبیله‌ای پیچیده، اسماعیلیان-علوی سیاست‌های داخلی هوشمندانه‌ای تدوین کردند که مهم‌ترین رکن آن تسامح مذهبی بود. برخلاف تصور رایج، آنان سیاست تخریب گسترده معابد غیرمسلمان را دنبال نکردند. هرچند جام بن شبیان یکی از معابد مشهور را به مسجد تبدیل کرد (هالیستر، ۱۳۷۳: ۳۸۳)، این اقدام استثنا بود. شواهد نشان می‌دهد که در اوج حکومت اسماعیلیان، بسیاری از بتخانه‌ها همچنان فعال بودند؛ چنان‌که سلطان محمود غزنوی هنگام لشکرکشی به مولتان با این معابد روبه‌رو شد و انگیزه بیشتری برای حمله یافت (برنلس، ۱۳۴۶: ۹۴). این تسامح ناشی از دو عامل کلیدی بود: نخست، وابستگی اقتصادی و فرهنگی مردم به این مراکز مذهبی که با زیارت و نذورات درآمد قابل توجهی برای شهر ایجاد می‌کردند (یاری، ۱۳۹۳: ۱۴۳).

تخریب گسترده معابد می‌توانست نارضایتی عمومی و شورش ایجاد کند. دومین عامل تسامح، خاستگاه فکری اسماعیلیه بود که بر «باطن» شریعت تأکید داشت و در عمل انعطاف بیشتری در برابر ظواهر ادیان دیگر نشان می‌داد (شهرستانی، ۱۳۶۲: ج ۱، ۲۶۱). این رویکرد امکان اداره امور را بدون تنش‌های مذهبی و قومی فراهم می‌ساخت.

یکی دیگر از ارکان سیاست داخلی، ادغام با نخبگان محلی از طریق پیوندهای خانوادگی و سیاسی بود. خاندان علوی دریافتند که برای حکمرانی پایدار باید با شبکه‌های قدرت سنتی متحد شوند. گزارش‌ها نشان می‌دهد آنان «با خانواده‌های حکام محلی و شخصیت‌های برجسته پیوند خانوادگی برقرار کردند که موجب تقویت هیئت آنان شد» (اطهر رضوی، ۱۳۷۶: ۲۳۵). نمونه بارز این اتحاد، پیوند با طایفه جباری از قریش بود؛ خانواده‌ای که از آغاز تسلط عرب بر مولتان در پست‌های کلیدی حضور داشت و این پیوند، هم مشروعیت خاندان علوی و هم پایه‌های حکومت اسماعیلی را استوار ساخت.

علاوه بر این، حکومت اسماعیلی مولتان در امور قضایی و اجتماعی تا حدی به قوانین و عرف‌های محلی احترام می‌گذاشت. این رویکرد غیرمستقیم و کم‌تهاجمی فضایی از همزیستی مسالمت‌آمیز ایجاد می‌کرد و به حاکمان امکان می‌داد منابع خود را بیشتر از سرکوب داخلی، بر تهدیدات خارجی متمرکز کنند. در نتیجه، این سیاست‌های هوشمندانه سکوی پرشی برای تثبیت حکومت و مقابله با چالش‌ها شد و مولتان را به پایگاهی مستحکم برای اسماعیلیان- علوی تبدیل کرد. سیاست خارجی این حکومت در دو محور اصلی خلاصه می‌شد: تعامل با خلافت فاطمی و تقابل با غزنویان و عباسیان. حکومت مولتان همواره خود را بخشی از جهان سیاسی-مذهبی فاطمی می‌دانست و خواندن خطبه به نام خلیفه فاطمی نماد روشن این پیوند بود (دفتری، ۱۳۷۸: ۱۰۹-۱۱۰).

این رابطه با فاطمیان صرفاً نمادین نبود؛ خلفای فاطمی از طریق سازمان دعوت بر امور مولتان نظارت داشتند و در مواقع لازم مداخله مستقیم می‌کردند. نمونه روشن آن، ماجرای داعی‌ای بود که به نظریه «توقف امامت» گرایش یافت و خلیفه فاطمی المعز، جام بن شبیان را برای سرکوب و قتل او به مولتان فرستاد تا وفاداری به امامت فاطمی احیا شود (یاری، ۱۳۹۳: ۱۴۲). این واقعه نشان می‌دهد مولتان با وجود فاصله جغرافیایی، پایگاهی کلیدی در شبکه قدرت فاطمیان بود و قاهره نظارت و هدایت خود را بر آن اعمال می‌کرد. در مقابل این پیوند سازنده با فاطمیان، حکومت مولتان با دو قدرت سنی مذهب هم‌مرز، یعنی خلافت عباسی و به‌ویژه امپراتوری غزنویان، در تقابل دائمی قرار داشت. عباسیان مولتان را کانونی شورشی می‌دیدند که مشروعیت دینی و سیاسی آنان را به چالش می‌کشید، اما غزنویان به عنوان قدرت نظامی غالب، بزرگ‌ترین تهدید برای بقای حکومت اسماعیلی مولتان بودند و سیاست‌های دفاعی و دیپلماتیک مولتان عمدتاً بر مقابله با آنان متمرکز بود.

دلایل تقابل غزنویان با دولت محلی اسماعیلی مولتان چندوجهی و ترکیبی بود:

۱. **دلایل ایدئولوژیک:** غزنویان خود را مدافع سنت اسلامی و حافظ مشروعیت خلافت عباسی در شرق می‌دانستند و اسماعیلیان را گروهی منحرف و مرتبط با قرامطه تلقی می‌کردند. سلطان محمود برای مشروعیت‌بخشی به حملات خود، حاکم اسماعیلی مولتان، ابوالفتح، را به الحاد متهم ساخت و لشکرکشی‌هایش را «جهاد علیه بدعت‌گذاران» نامید (برنلس، ۱۳۴۶: ۹۴).

۲. **دلایل ژئوپلیتیک:** نزدیکی مولتان به قلمرو غزنویان و وفاداری آن به خلافت فاطمی، برای سلطان محمود غیرقابل تحمل بود. او که هدف توسعه قلمرو و تسخیر سراسر هندوستان را دنبال می‌کرد، نفوذ اسماعیلیان در مولتان را تهدیدی جدی و مانعی مهم برای تحقق برنامه‌های خود می‌دانست.

۳. **دلایل اقتصادی:** مولتان شهری ثروتمند بود و معابد آن منابع مالی قابل توجهی داشتند. این ثروت برای سلطان محمود و سپاه گسترده‌اش که به منابع مالی فراوان نیاز داشتند، بسیار جذاب بود. ابن اثیر به‌صراحت از «دارایی مردمان مولتان» که توسط محمود به غنیمت گرفته شد یاد کرده است (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ۵۳/۱۲).

در مجموع، مجموعه‌ای از عوامل ایدئولوژیک، ژئوپلیتیک و اقتصادی زمینه‌ساز تقابل و در نهایت حملات نظامی غزنویان به مولتان شد. این برخورد نشان می‌دهد که رویارویی غزنویان با حکومت اسماعیلی- علوی، حاصل ترکیبی از ملاحظات مذهبی، امنیتی و سودجویانه بود.

این تقابل سرانجام به نخستین لشکرکشی سلطان محمود غزنوی به مولتان در سال ۳۹۶ هـ.ق انجامید. با این حال، سیاست خارجی دولت اسماعیلی- علوی مولتان انعطاف‌پذیری و عمل‌گرایی خود را نشان داد. ابوالفتح، حاکم مولتان، به جای مقاومت تا نابودی، با پرداخت سالانه یک میلیون درهم به سلطان غزنوی توافق کرد و صلحی موقت برقرار شد (گردیزی، ۱۳۱۵: ۵۳).

این اقدام نشان می‌دهد رهبران اسماعیلی حفظ هسته حکومت و بقای سیاسی را بر مقابله مستقیم ترجیح دادند. هرچند این آرامش پایدار نماند و سلطان محمود در حمله دوم خود در سال ۴۰۱ ه.ق مولتان را فتح و حکومت اسماعیلی را برانداخت (هالیستر، ۱۳۷۳: ۳۸۴)، اما تجربه این دوره نشان می‌دهد که استراتژی‌های انعطاف‌پذیر و موقتی اسماعیلیان نمونه‌ای از سیاستمداری عملی و محافظه‌کارانه در شرایط بحران بود.

اقتصاد، رکن اصلی هر حکومت برای تثبیت قدرت است و دولت اسماعیلی- علوی مولتان نیز بر همین اساس عمل کرد. پایه‌های اقتصادی آن بر دو محور یعنی کنترل مسیرهای تجاری حیاتی و بهره‌گیری از ثروت محلی مولتان استوار بود. موقعیت ممتاز مولتان، این شهر را به نقطه تلاقی تجارت میان هند، ایران، آسیای میانه و بنادر دریای عرب بدل کرده بود (مسعودی، ۱۳۶۵: ۲/ ۸۹). با تسلط بر این مسیرها، حکومت توانست از طریق عوارض گمرکی و مالیات کاروان‌ها درآمدی پایدار کسب کند. این سیاست اقتصادی با اهداف تجاری و سیاسی خلافت فاطمی هماهنگ بود؛ فاطمیان در رقابت با عباسیان مسیرهای تجاری هند از طریق دریای سرخ را تقویت کردند و به تدریج بخش بزرگی از شبکه بازرگانی بین‌المللی از شبه‌قاره هند تا مدیترانه را در اختیار گرفتند.

مولتان به‌عنوان یکی از حلقه‌های مهم زنجیره تجاری فاطمی عمل می‌کرد و از رونق اقتصادی آن بهره‌مند می‌شد. این جریان علاوه بر ایجاد درآمد قابل توجه، پیوندهای سیاسی و تدارکاتی میان حکومت محلی مولتان و خلافت فاطمی در مصر را تقویت می‌کرد. در کنار این، ثروت بومی شهر و قلمرو اطراف آن دومین منبع اقتصادی مهم حکومت به شمار می‌رفت. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، مولتان به «روزنه طلا» شهرت داشت و این ثروت تنها از تجارت حاصل نمی‌شد، بلکه دو منبع داخلی مهم نیز در شکل‌گیری آن نقش داشتند:

۱. کشاورزی: موقعیت مولتان در کنار رودخانه چناب زمین‌های حاصلخیز گسترده‌ای ایجاد کرده بود که توسعه کشاورزی را ممکن می‌ساخت و امنیت غذایی جمعیت شهر را تضمین می‌کرد.

۲. زیارتگاه‌ها: معابد بزرگ مولتان، به‌ویژه معبد خورشید، هزاران زائر هندو را از سراسر شبه‌قاره جذب می‌کردند. هدایا و نذورات این زائران منبع درآمد مهمی برای شهر بود. حکومت اسماعیلی با سیاست تسامح مذهبی، به جای تخریب معابد، آن‌ها را حفظ کرد و از ثروت ناشی از حضور زائران بهره‌برداری نمود. این رویکرد هم مانع نارضایتی و شورش می‌شد و هم جریان درآمدی ثابت برای خزانه حکومت فراهم می‌کرد. ادغام دو منبع درآمد، یعنی عوارض تجاری و ثروت محلی، به حکومت اسماعیلی مولتان امکان می‌داد هزینه‌های اداره دولت، نگهداری سپاه و ساخت بناهای عمومی را تأمین کند و تا حدی استقلال مالی از خلافت فاطمی داشته باشد. این بنیان اقتصادی، پشتوانه‌ای مادی برای مقابله با تهدیدات داخلی و خارجی فراهم آورد و حکومت را قادر ساخت چند دهه به‌عنوان یک قدرت منطقه‌ای پایدار ادامه دهد. تداوم حکومت اسماعیلی- علوی مولتان حاصل رویکردی عمل‌گرایانه مبتنی بر تسامح مذهبی، تعامل با نخبگان محلی، انعطاف سیاسی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های اقتصادی بود که امکان شکل‌گیری و پایداری نسبی یک دولت محلی در جامعه‌ای چنددینی در شرق جهان اسلام را فراهم ساخت.

۵. فروپاشی سیاسی و تداوم حیات فرهنگی - اجتماعی اسماعیلیان مولتان

سرنگونی حکومت اسماعیلی مولتان به‌دست غزنویان فرایندی تدریجی بود که در سال‌های ۳۹۶ و ۴۰۱ ه.ق به اوج رسید. این رویداد تنها یک درگیری مذهبی میان دو گروه مسلمان نبود، بلکه تقابل دو دیدگاه متفاوت در حکمرانی و رویارویی دو ساختار ژئوپلیتیک رقیب در شرق جهان اسلام محسوب می‌شد. از دید غزنویان، حکومت اسماعیلی مولتان تهدیدی جدی بود؛ نخست به

دلیل تضاد ایدئولوژیک: غزنویان خود را مدافع خلافت عباسی و اسلام سنی می‌دانستند، در حالی که اسماعیلیان مولتان پیرو خلافت فاطمی و مبلغان اندیشه باطنی امامیه بودند. برای سلطان محمود، این گروه نه تنها «بددین» و «ملاحده» تلقی می‌شدند، بلکه با حمایت فاطمیان رقیب جدی سیاسی و مذهبی عباسیان نیز بودند (برنلس، ۱۳۴۶: ۹۴). جوینی در تاریخ جهانگشا یادآور می‌شود که مولتان تحت تأثیر دعوت فاطمیان بود و خطبه به نام خلفای فاطمی خوانده می‌شد. او می‌افزاید داعیان باطنی از این منطقه به سند و هند رفت‌وآمد داشته و «فته‌ای در دین پدید آوردند که جز به شمشیر محمود غزنوی خاموش نگردید» (جوینی، ۱۳۷۳: ج ۳، ص. ۱۰۲).

عامل دوم تهدید، بعد ژئوپلیتیکی مولتان بود. موقعیت استراتژیک این شهر در مسیر فتوحات هند برای برنامه‌های توسعه‌طلبانه سلطان محمود اهمیت حیاتی داشت. او می‌دانست که گسترش نفوذ اسماعیلیان از سوی داعیان فاطمی می‌تواند طرح او برای تسلط بر سراسر هند را با خطر جدی روبه‌رو کند (برنلس، ۱۳۴۶: ۹۴). افزون بر انگیزه‌های ایدئولوژیک و ژئوپلیتیک، دلایل اقتصادی نیز در تصمیمات محمود نقش داشت؛ مولتان با ثروت فراوان، موقعیت تجاری ممتاز و معابد پرگنج، منبعی ارزشمند برای تأمین هزینه‌های سپاه غزنوی بود. نخستین حمله جدی در سال ۳۹۶ هـ.ق رخ داد. ابن اثیر گزارش می‌کند که محمود با سپاه خود به سوی مولتان حرکت کرد، اما با موانع طبیعی مانند رودخانه‌های پرآب روبه‌رو شد (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ۱۲/۵۴). در این شرایط، ابوالفتح، حاکم اسماعیلی، برای حفظ حکومت ناچار شد با سلطان محمود صلح کند و تعهد دهد که سالانه «هزار هزار درهم» مالیات بپردازد (گردیزی، ۱۳۱۵: ۵۳). این صلح، هرچند استقلال ظاهری اسماعیلیان را حفظ کرد، در عمل پایه‌های اقتدار آنان را سست و وابستگی سیاسی‌شان را افزایش داد.

سرانجام در سال ۴۰۱ هـ.ق، سلطان محمود با سپاهی عظیم به مولتان یورش برد و حکومت اسماعیلی را پایان داد. شهر به تصرف درآمد و منابع تاریخی گزارش می‌دهند که «بسیاری از ملاحده (اسماعیلیان) را کشت» (هالیستر، ۱۳۷۳: ۳۸۴). در این نبرد، ابوالفتح دستگیر و در قلعه غوری زندانی شد. محمود برای نمایش پیروزی خود اقدامات نمادین انجام داد؛ از جمله گشودن مسجدی که در زمان محمد بن قاسم ساخته و توسط اسماعیلیان بسته شده بود، و بستن مسجدی که جام بن شبیان در بتکده معروف مولتان بنا کرده بود (همان: ۳۸۴). این اقدامات علاوه بر جنبه نظامی، پیام سیاسی و مذهبی آشکاری داشت و نشان می‌داد غزنویان تسلط کامل خود بر شهر و قلمرو مولتان را برقرار کرده‌اند. پیامدهای سرکوب غزنویان برای مولتان بسیار سنگین بود؛ حاکمیت سیاسی اسماعیلیان از میان رفت، ساختارهای اداری و نظامی فروپاشید، منابع اقتصادی به غنیمت سپاه درآمد و رهبران مذهبی و سیاسی یا کشته شدند یا پراکنده گشتند. با این حال، اسماعیلیان به‌طور کامل از صحنه اجتماعی مولتان حذف نشدند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که فرقه اسماعیلی با وجود شکست‌ها همچنان در منطقه ادامه یافت (برنلس، ۱۳۴۶: ۹۷). این استمرار بیانگر گذار تدریجی از حاکمیت سیاسی به نفوذ فرهنگی و اجتماعی بود. بنابراین، هرچند اقتدار سیاسی آنان پایان یافت، میراث فکری و فرهنگی‌شان در قالب شبکه‌های اجتماعی و دینی باقی ماند و در تمدن اسلامی شبه‌قاره هند نقش پایدار ایفا کرد. این امر نشان می‌دهد که نفوذ فرهنگی و اجتماعی می‌تواند مستقل از قدرت سیاسی، تأثیری بلندمدت بر جامعه داشته باشد.

شگفت‌انگیز که، فروپاشی حکومت محلی اسماعیلیان در مولتان توسط سلطان محمود غزنوی در سال ۴۰۱ هـ.ق، نقطه عطفی در تاریخ تشیع شبه‌قاره محسوب می‌شود. این رخداد منجر به خروج اسماعیلیه از فاز حاکمیت سیاسی در شمال هند و ورود به فاز تبلیغ پنهان (دعوت) در مناطق جنوبی‌تر مانند سند و گجرات گردید. براساس مطالعات تاریخی، انشعابات بعدی اسماعیلیه در هند بیش از آنکه حاصل تحولات داخلی هند باشد، متأثر از بحران‌های جانشینی در مرکز خلافت فاطمی در قاهره بود که از طریق پیوندهای تجاری و مذهبی به شبه‌قاره سرایت کرد.

۱. انشعاب مستعلیه-طیبیه و ظهور جامعه بُهره

نخستین انشعاب بزرگ پس از دوران غزنوی، در پی درگذشت خلیفه فاطمی، المستنصر بالله (۴۸۷ هـ.ق)، رخ داد. با به قدرت رسیدن المستعلی بالله، پیروان او در هند که با نام مستعلیه شناخته می‌شدند، پیوند خود را با مرکز مصر حفظ کردند. اما با کشته شدن الامر باحکام‌الله و ادعای غیبت فرزندش طیب ابوالقاسم، انشعاب «طیبیه» شکل گرفت (دفتری، ۱۳۷۵: ۳۳۲). با سقوط دولت فاطمی در مصر، کانون دعوت طیبیه به یمن و سپس به گجرات هند منتقل شد. مبلغان یمنی (داعیان) با بهره‌گیری از شبکه‌های تجاری، طبقه هندوهای بازرگان را به اسلام اسماعیلی جذب کردند که به تدریج جامعه بُهره را تشکیل دادند (Madelung, 1987, p. 110). این جامعه خود بعدها به دلیل اختلافات در جانشینی داعی مطلق به شاخه‌های زیر تقسیم شد:

داوودی‌ها: پیروان داوود بن عجب‌شاه که اکثریت بهره‌ها را در هند (به‌ویژه در بمبئی و احمدآباد) تشکیل می‌دهند.
سلیمانی‌ها: پیروان داوود بن عجب‌شاه بن سلیمان که بیشتر در یمن ساکن هستند اما اقلیتی از آنان در هند حضور دارند (دفتری، ۱۳۷۵: ۳۵۱).

۲. انشعاب نزاریه و شکل‌گیری جامعه خوجه

دومین انشعاب اصلی، مربوط به پیروان نزار بن مستنصر است. پس از سقوط قلعه الموت توسط مغولان، فعالیت نزاریان در هند وارد مرحله جدیدی شد که به دعوت ساتپانت (راه حق) شهرت یافت. مبلغان نزاری که در هند به آن‌ها پیر گفته می‌شد، توانستند با انطباق مفاهیم اسماعیلی بر اساطیر هندی، گروه‌های وسیعی از هندوها را به کیش خود درآورند که به خوجه‌ها معروف شدند (Nanji, 1978, p. 72). این شاخه که امروزه تحت رهبری آقاخان قرار دارد، از نظر کلامی بر امام حاضر (ناطق) تأکید دارد و برخلاف طیبیه‌ها که به ستر و غیبت امام معتقدند، بر استمرار امامت ظاهری اصرار می‌ورزد (Hollister, 1953, p. 356).

۳. شاخه حافظیه (مجیدیه)

این شاخه متشکل از اسماعیلیانی بود که امامت خلفای متأخر فاطمی در مصر (از الحافظ تا العاضد) را پذیرفتند. اگرچه در قرن ششم هجری در بخش‌هایی از هند و سند نفوذ داشتند، اما به دلیل پیوند مستقیم با ساختار قدرت سیاسی در مصر، پس از انقراض فاطمیان توسط صلاح‌الدین ایوبی، پایگاه خود را از دست داده و به تدریج در مذهب تسنن یا دیگر شاخه‌های اسماعیلی مستحیل شدند (دفتری، ۱۳۸۶: ۹۸). اگرچه اسماعیلیان، به‌ویژه در قالب گروه‌های انشعابی مختلف، با وجود تفاوت‌هایی در باورها و مناسک، وارث سنت فکری و نهادی حکومت اسماعیلی مولتان بودند اما نشان دادند که یک جنبش فکری-مذهبی می‌تواند پس از زوال قدرت سیاسی نیز از طریق نهادهای اجتماعی و فرهنگی به حیات خود ادامه دهد. میراث آنان محدود به دوره حکومت مولتان نماند و در عرصه‌های فکری، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی شبه‌قاره هند آثار ماندگاری بر جای گذاشت.

از نظر فکری و دینی، تأکید اسماعیلیان بر تفسیر باطنی شریعت، گرچه با مخالفت متکلمان سنی روبه‌رو شد، اما به‌طور غیرمستقیم در گسترش عرفان هند مؤثر بود و سازمان منسجم دعوت آنان الگویی برای دیگر جنبش‌های مذهبی فراهم کرد. در حوزه زبانی و ادبی، بهره‌گیری از زبان‌های محلی به‌ویژه گجراتی و شکل‌گیری گنان‌ها، به نفوذ عمیق آموزه‌های اسماعیلی در فرهنگ عامه انجامید. از منظر اجتماعی، سیاست تسامح مذهبی اسماعیلیان الگویی از همزیستی دینی ارائه داد که آثار آن در ساختارهای خیریه و آموزشی جوامع اسماعیلی امروز قابل مشاهده است. در نهایت، تجربه سیاسی حکومت اسماعیلی مولتان، هرچند کوتاه‌مدت،

به‌عنوان نخستین دولت شیعی در شبه‌قاره، زمینه‌ساز شکل‌گیری حکومت‌های شیعی بعدی و نمونه‌ای از امکان ایجاد نهادهای سیاسی پایدار در بافت پیچیده هند شد.

در مجموع، فروپاشی سیاسی حکومت اسماعیلی مولتان به معنای زوال تاریخی اسماعیلیان نبود، بلکه نشان‌دهنده انتقال نقش آنان از عرصه قدرت سیاسی به حوزه نفوذ فرهنگی و اجتماعی است. با وجود نابودی ساختار حکومتی در پی سرکوب غزنویان، اسماعیلیان با اتکا به سازمان دعوت، سرمایه فکری و سازگاری فرهنگی، حضور خود را در جامعه شبه‌قاره حفظ کردند. شکل‌گیری جوامعی چون بُهره‌ها و خوجه‌ها بیانگر تداوم و نهادینه‌شدن آموزه‌های اسماعیلی در بستر فرهنگی هند است و نشان می‌دهد که تأثیر تاریخی اسماعیلیان بیش از آنکه مبتنی بر حاکمیت سیاسی باشد، بر شبکه‌های اجتماعی و نهادهای دینی استوار بوده است.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که دولت اسماعیلی- علوی مولتان را باید به‌عنوان نمونه‌ای معنادار از دولت‌سازی مذهبی- سیاسی در شبه‌قاره هند تحلیل کرد. شکل‌گیری این حکومت حاصل هم‌افزایی سازمان منسجم دعوت اسماعیلی وابسته به خلافت فاطمی با رهبری محلی سادات علوی بود که توانست نفوذ دینی را به اقتدار سیاسی تبدیل کند. اسماعیلیان از مسیر دعوت، شبکه‌های اجتماعی و پیوندهای اقتصادی و نه فتوحات نظامی، به قدرت دست یافتند و الگویی از حاکمیت دوگانه میان اقتدار معنوی فاطمی و مدیریت سیاسی بومی پدید آوردند. تداوم حکومت مولتان بیش از آنکه مبتنی بر زور نظامی باشد، نتیجه سیاست‌های عمل‌گرایانه‌ای چون تسامح مذهبی، تعامل با نخبگان محلی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های اقتصادی و تجاری منطقه بود. با این حال، رویارویی با دولت متمرکز و نظامی غزنویان نشان داد که این الگوی دولت‌سازی محلی در برابر قدرت‌های نظامی برتر آسیب‌پذیر است و سرانجام به فروپاشی سیاسی انجامید. با وجود سقوط حکومت، اسماعیلیان توانستند از طریق انتقال فعالیت خود به حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی و دعوتی، حضور پایدار خویش را در شبه‌قاره حفظ کنند. تداوم جوامعی چون بُهره‌ها و خوجه‌ها گواه آن است که میراث فکری و نهادی دولت مولتان نقشی بلندمدت در گسترش تشیع و شکل‌گیری فرهنگ اسلامی- هندی ایفا کرده است. از این منظر، تجربه مولتان نشان می‌دهد که تأثیر یک جنبش مذهبی می‌تواند فراتر از عمر سیاسی آن، در ساختارهای اجتماعی و فرهنگی یک منطقه ماندگار شود و جایگاه اسماعیلیان را به‌عنوان کنشگرانی مؤثر در تاریخ تشیع و تمدن اسلامی شبه‌قاره هند برجسته سازد.

منابع

ابرار، حسین. (۱۳۸۸). حکومت‌های اسماعیلیه در شبه‌قاره هند تا قرن دهم. نشریه پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، (۲۷)، ۸۵-۱۱۰.

ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۶۷). تاریخ الکامل (جلد ۱۲) (حمیدرضا آذیر، مترجم). تهران: اساطیر.
اطهررضوی، سید عباس. (۱۳۷۶). شیعه در هند. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
بحرالعلوم، محمد مهدی فقیه. (۱۳۹۸). نگاهی به نخستین مهاجرت‌های علویان از حجاز به شبه‌قاره هند (سند، مولتان و هند). میقات حج، ۱۵(۱۵۷)، ۱۴۱-۱۷۲.

بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۶۷). فتوح البلدان (ترجمه محمد توکل، چاپ دوم). تهران: نشر نقره.
بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر. (۱۳۸۸). الفرق بین الفرق: تاریخ مذاهب اسلام (محمدجواد مشکور، مترجم). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

برنلس، آتی. (۱۳۴۶). ناصر خسرو و اسماعیلیان (آرین‌پور، مترجم). بی‌جا: بنیاد فرهنگ ایران.
بیهقی، ابوالفضل. (۱۴۱۰). تاریخ بیهقی، ج ۲. تهران: نشر زوار.

تامر، عارف. (۱۳۷۷). اسماعیلیه و قرامطه در تاریخ (حمیرا زمردی، مترجم). بی‌جا: چاپخانه نی.
جوینی، عطاملک. (۱۳۷۳). تاریخ جهانگشا (به تصحیح محمد قزوینی، جلد سوم). تهران: انتشارات امیرکبیر.
دشتی، رضا. (۱۴۰۴). بررسی عملکرد سیاسی و نقش فرهنگی-تمدنی ملکه آروی صلیحی بانوی حکومتگر یمن. نشریه مسکویه.
دفتری، فرهاد. (۱۳۷۵). تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: نشر فرزانه روز.
دفتری، فرهاد. (۱۳۷۸). مختصری در تاریخ اسماعیلیه: سنت‌های یک جماعت مسلمان (فریدون بدره‌ای، مترجم). تهران: فروزان.
دفتری، فرهاد. (۱۳۸۶). اسماعیلیه در تاریخ. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر مولا.

دفتری، فرهاد. (۱۳۹۱). تاریخ و سنت‌های اسماعیلیه (فریدون بدره‌ای، مترجم). تهران: فروزان.
غالب، مصطفی. (۱۹۶۴م). تاریخ الدعوة الاسلامیه. بیروت: دارالاندلس.

گردیزی، ابوسعید عبدالحی. (۱۳۱۵). زین‌الخبار (با مقدمه میرزا محمدخان قزوینی). تهران: مطبعه اتحادیه.
هالیستر، جان نورمن. (۱۳۷۳). تشیع در هند (آزمیدخت مشایخ فریدونی، مترجم). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
هاردی، پی. (۱۳۴۷). مسلمانان هند بریتانیا (حسن لاهوتی، مترجم). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۸۴). جامع‌التواریخ (تاریخ هند و سند و کشمیر) (تصحیح و تحشیه محمد روشن). تهران: مرکز پژوهش و میراث مکتوب.

عمری علوی، علی بن محمد. (۱۴۰۹ق). المجدی فی انساب الطالبیین. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
عصامی. (۱۹۳۵). مقالات تاریخی (جلد ۴). حیدرآباد: دایرة‌المعارف عثمانیه.
کاشانی، سکیته؛ بابادی، عصمت. (۱۳۹۴). بررسی مناسبات سلطان محمود غزنوی و محافل مذهبی. تاریخنامه خوارزمی، (۸)، ۷۳-۸۸.

مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم (ترجمه علی نقی منزوی). تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۶۵). مروج الذهب (جلد ۲) (ابوالقاسم پاینده، مترجم). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

مومنی لندی، زینب. (۱۳۹۴). بررسی روند ورود فرقه اسماعیلیه به مولتان (ملتان) هند. فصلنامه تاریخ نو، (۱۳)، ۱۷۱-۱۹۲.
شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکریم. (۱۳۶۲). الملل و النحل (جلد ۱) (مصطفی خالقداد هاشمی، مترجم). بی‌جا: بی‌نا.
یاری، سیاوش. (۱۳۹۳). تاریخ اسلام در هند (از آغاز تا قرن پنجم قمری). قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

Daftary, F. (2007). The Isma'ilis: Their History and Doctrines. Cambridge: Cambridge University Press.

Hollister, J. N. (1953). The Shi'a of India. London: Luzac & Company.

Madelung, W. (1987). Religious Schools and Sects in Medieval Islam. London: Variorum Reprints.

Nanji, A. (1978). The Nizari Isma'ili Tradition in the Indo-Pakistan Subcontinent. New York: Caravan Books.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی